

CSÓKA J. LAJOS: A LATIN NYELVŰ TÖRTÉNETI IRODALOM KIALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON A XI—XIV. SZÁZADBAN

Bp. 1967. MTA Irodalomtörténeti Intézete—Akadémiai K. 683 1. (Irodalomtörténeti Könyvtár, 20.)

Tizenhárom évvel Horváth János szintézist teremtő monográfiája után (Árpád-kori latinnyelvű irodalomunk stílusproblémái. Bp. 1954.) újabb kísérletnek lehetünk tanúi. Csóka J. Lajos apparátusában, terjedelmében egyaránt tekintélyes könyve méltán igényelheti magának azt a tudományos rangot, ami az új módszert alkalmazó, új szintézist teremtő műveknek jár. Horváth J. könyvét nem véletlenül említettük; eltekintve attól a jelentős szerepétől, amit a magyar közép-korkutatás történetében játszott és fog játszani még sokáig, eltekintve attól, hogy szerzőjének, az ott megvetett alapokra építvén, sikerült azóta megtalálnia igen sok kérdésre a végleges választ — Csóka könyvével kapcsolatban nem hallgathatjuk el azt a sejtésünket, hogy — többek között — Horváth koncepciójának antitéziséül is felfogható. A szerző igen sokszor hivatkozik Horváth stíluskutatásában elért eredményeire, épít is ezekre; egyszersmind azonban — a történeti fejlődés megajzolásakor, a művek genetikuss és időbeli viszonyának megállapításakor — vitába száll vele, és gyakran jut gyökeresen más, új eredményre. „Arra a meggyőződésre jutottunk — írja (5. l.) — hogy a ... közhasználatú felfogások közül sok javításra, kiegészítésre, azaz módosításra szorul”, ezért megkísérel megajzolni egy új „szintetikus összefoglalást”. A könyv újdonságul szolgál tehát, mind módszerét, mind eredményeit tekintve; ennél fogva érdemes mindkét tekintetben alaposabban megismernünk.

Csóka könyvének felületes végiglapozása vagy tartalomjegyzékének átfutása is fölhívja figyelmünket arra a módszerre, amelyet a szerző — mondhatni: teljes — közvetkezőtességgel alkalmaz a vizsgált korszak valamennyi művének elemzésében. Ennek a módszernek a kidolgozásában valószínűleg kezdeti meglátások, „meghallások” vezették: olyan szavak, frázisok, gondolatok és gondolatmenetek ismételt előfordulása középkori irodalmunk alkotásaiban, amelyeknek egy másik szellemi és irodalmi körből való származására szinte önkéntelenül fölfigyelhetett. Ez a másik művelődési terület a bencés kolostorok kultúrája, pontosabban és — Csóka meglátása szerint — kézzelfoghatóan, Szt. Benedek Regulájának, valamint Nagy Szt. Gergelytől megírt életrajzának, esetenként egyéb, bencés szerzőktől származó műveknek a szó- és kifejezőkészlete és természetesen szelleme. „Nemcsak az Intelmeket és a legendákat, hanem ... a XIII. század közepéig még a történeti műveket is bencésektől, főleg

Pannonhalmáról eredeztetjük. Más szóval azt is mondhatjuk, hogy románkori irodalmunknak ... kifejezetten bencés színezete volt” (6—7. l.). Majd alább: „a bencés Regula ... nemcsak a szerzetesi, hanem a középkori állami és társadalmi élet kialakulására is nagy hatást gyakorolt. Ezt a hatást ... azok a bencés írók közvetítették, akik Regulájukat igen jól ismerték, akik annak minden részletét 'memoriter' tudták s így annak eszméi és szavai önkéntelenül merültek fel lelkükben s futottak tolluk alá” (15. l.).

Ha ennek a felismerésnek a birtokában áttekintjük a könyv tárgyalt irodalmi anyagot, akkor csakugyan újnak, jelentősnek kell minősítenünk Csóka J. Lajos munkáját. Bizonyítási eljárása ugyanis arra az eredményre vezet, hogy az *Intelmek*, az *összes legendák* (a Margit-legenda kivételével), a *XI—XII. századi krónikasövegek*, a *Szt. László-kori Gesta Ungarorum*, *Anonymus Gestája*, a *rekonstruált XIII. század eleji Nemzeti Krónika*, *vegyetül a Hun Történet — mind bencés scriptoriumban, a legtöbb Pannonhalmán készült*. Ez a felismerése pedig — ha csakugyan helytállóan bizonyul — módosítja az Árpád-kori művelődéstörténetre vonatkozó eddigi ismereteinket, nem is kis mértékben. Igaz ugyan, hogy a bencés művelődés nagy hatását eddig sem tagadta irodalomtörténetírásunk, másfelől azonban többek között Buda, Veszprém, Székesfehérvár jelentőségét is hangsúlyozva, rávilágított a világi papság szerepére is, a káptalanok tagjaira, a királyi klerikusokra. Ha ezeket megfosztjuk korábban nekik tulajdonított szerepüktől, akkor revízióra szorul egész középkori művelődés-, sőt bizonyos fokig társadalomtörténetünk is.

Ahhoz, hogy a tulajdonképpeni történeti irodalom vizsgálatához megfelelően széles alapot teremtsen, a szerző végigelemzi a XI—XII. század nem szigorúan történeti tárgyú irodalmát is, az *Intelmeket* és a magyarországi szentek legendáit. Ennek a vizsgálatnak (amely véleményünk szerint túlságosan nagy: 50 százaléknyi terjedelmet foglal el a könyvből) kettős jelentőséget tulajdoníthatunk: tartalmukat tekintve erősebben hatott rájuk a bencés szellemiség, mint a krónikákra és gestákra; másfelől pedig ezek a művek hatottak a történeti tárgyú irodalomra, s így mintegy közvetítői is voltak a bencés hatásnak, illetve közvetett bizonyítékot szolgáltathatnak a bencés hatás tovább sugárzására. Ezek a fejezetek sok tekintetben újat mondanak, és nem lesz

főlölesleg ezeket megemlítenünk. Mindjárt az Intelmek vizsgálata (I. rész) szép eredménnyel zárult: nagy valószínűséggel sikerült ugyanis Csókának kimutatnia, hogy a mű szerzője *Thancmar*, korábbi hildesheimi kanonok volt, aki megírta püspök-barátjának, Bernwardnak életrajzát is, és akinek 1022 után nincs többé nyoma Hildesheimben. Az Intelmek keletkezése — ezek szerint — 1024 tájára teendő. A Bernward-életrajznak az Intelmekre gyakorolt hatását olyan meggyőzően mutatja ki Csóka, hogy végkövetkeztetésének elfogadásától sem zárkózhatunk el. Ami vizsgálódásainak másik eredményét illeti, hogy ti. *Thancmar kanonok* azonos volt a korábbi hasonló nevű *Korvey-i szerzetessel*, nem látjuk kétségtelen bizonyítékát. Erre a kérdésre azonban később térünk vissza.

A II. részből, vizsgálódásai közül figyelemre legméltóbbnak a két Gellért-legendára vonatkozó fejezetet ítéljük. Tudjuk, hogy Horváth J. — idézett könyvének ide vonatkozó fejezeit továbbfejlesztve — három tanulmányt szentelt e kérdéseknek. Kimutatta, hogy a korábbi felfogással ellentétben, a nagyobb legenda szövegét kell eredetibbnek elfogadnunk, amely — leszámítva a XIV. századi interpolációkat és toldásokat — a XII. század derekán készült, míg a kisebb legenda nem más, mint a bővebb szöveg sok helyütt értelmileg is megcsönkített kivonata. Ezt a nézetét Horváth bőségesen és meggyőzően igazolta. Csóka azonban — főként szövegösszehasonlító módszerrel — kimutatja, hogy a nagyobb legenda nem készülhetett 1336 előtt, míg a rövidebb szöveg, mind nyelvben, mind fölépítésében olyan egyezéseket mutat Szt. István kisebb legendájával, hogy azt kell mondanunk: egy szerzőtől származnak, mégpedig a XI–XII. század fordulójáról. Először ez utóbbi megállapításával foglalkozunk. A kis legenda egyezéseit az István-legendával bizonyítottan fogadjuk el, ez azonban nem kényszerít bennünket arra, hogy szerzőjük azonosságát is feltételezzük, hiszen a Gellért-legendát jóval később is formálhatták az István-legendá mintájára. Egyházi célra készült hagiografikus mű lévén, nem csodálkozhatunk azon, ha más, vele azonos műfajba tartozó írást vett példaképpül az írója. Hiányoljuk viszont Csóka gondolatmenetéből Horváth megállapításainak cáfolatát: ő ugyanis kimutatta, hogy a kis legenda szövegcsönkulásai a bővebb szövegből könnyen megmagyarázhatók, s ha vannak is problémák a hosszabb szövegben, ezek súlyukban nem csökkentik azokat az érveket, amelyek ez utóbbi prioritását bizonyítják. Ami Horváthnak a nagy legenda korai keletkezése mellett felhozott érveit illeti, Csóka elveti őket, nem csupán a tárgyi, hanem a stílusból merített bizonyítékokat is. (E te-

kintetben, sajnos, túlzásba esik, amikor Horváthot azzal vádolja, hogy „a XI. század végéről való *Kisebb legenda* szövegének rimeivel bizonyítottan oldalakon keresztül [i. m. 173–176. l.] a *Nagyobb legenda* XII. század eleji származását” [316. l.]. Az idézett oldalak ismételt átvizsgálása meggyőzhet Horváth korrekciétjárásáról: azon a *néhány* helyen, ahol csakugyan egyezik a két legenda szövege, egyszer sem mulasztotta el ennek jelzését! Szemére veti Horváthnak „hiszékenységet” is, amikor hitelesnek fogadja el, hogy Gellért milyen *sermokat* mondott el Magyarországra történő megérkezése után. Azt, hogy a XI. században az egyházi prédikáció *formája* nem a tételes beszéd [későbbi megkülönböztetés szerint *sermo*] volt, hanem a *homília*: elfogadjuk. Azt azonban nem, hogy Gellért beszédeit ne jelölhette volna *sermoval* a legenda szerzője. Ezt a szót használta 'szent-beszéd' jelentésben Augustinus is, akinek műveit a középkori egyházi szerzők bizonyára jól ismerték, hiszen épp Csóka említi azt a tényt, hogy „volt a XI. század végén a pannonhalmi könyvtárban egy «*Sermo sancti Augustini*» jelzésű kötet is” [127. l.]. Bár Horváth érveit nem veszi sorra cáfolatában, vizsgálódása így sem járt haszon nélkül, hiszen sikerült megtalálnia azt a művet, az 1336-ban kelt „Summi Magistri” kezdetű pápai bullát, amelyiknek szövegszerű hatása kimutatható a legendában, és így fogódzót nyertünk a Horváth által is elismert későbbi betoldások datálására. Kevésbé meggyőzőek azok a szövegpárhuzamok, amelyek az Anonymushoz való viszonyt lennének hivatva bizonyítani. Még ha föltételezzük is a két mű közötti közvetlen hatást, a két mű datálásában uralkodó bizonytalanságok miatt a legellenlétesebb eredményekre juthatunk.

A legendák problémakörével kapcsolatban csak röviden kívánunk foglalkozni azzal a fejezettel, amelyben Csóka a Hartvik-féle legendát elemzi. Hartvik pályarajza, egyéniségének, egyházpolitikai szereplésének és törekvéseinek jellemzése, a legenda szövegelemzése, a „szent korona-tan” kidolgozásának a korba való beállítását véleményünk szerint a könyv egyik legsikerültebb és legátgondoltabb fejezetévé tessük.

Kevésbé mernék ezt állítani a Szt. Imre-legendát tárgyaló fejezetről, ennek is elsősorban nyelvi bizonyítékairól. Tudjuk, hogy a kutatás ezt az íratot Kálmán király uralkodásának második felére, 1110 körülre datálta, Hartvik püspök legendáját pedig néhány évvel későbbre. Csóka J. Lajos nagy figyelmet szentel e két mű szövege közötti viszonyra, és ennek elemzése kapcsán úgy véli: bizonyítható, hogy az Imre-legendá írója merített Hartvik művéből, tehát később keletkezett, mégpedig — egy évnyi és történeti bizonyítékok alapján — 1150 körül, és hogy

szerzője valószínűleg azonos az 1157. évre keltezett ún. Walfer-oklevél írójával. Csóka egyik bizonyítéka Hartvik szövegének prioritására az a mondat, amelyben elmondja, hogy Szt. Imre halálának órájában egy szentéletű görög püspök látomásban szemléltette, mint viszik a mennybe az angyalok Imre lelkét. Ugyanez a jelenet szerepel az Imre-legendában is, azzal a különbséggel, hogy a legenda írója a látomásról Görögországban szerzett tudomást, a látomásban viszont a caesareai Eusebius részesült, aki ráadásul hallotta is az angyalok énekét. „Ha tehát (Hartvik) . . . forrásként használta volna Szt. Imre legendáját, akkor megnevezte volna Eusebiust is és biztosan elmondta volna nemcsak azt, amit Eusebius érsek látott, hanem azt is, amit hallott” (184., vö. 217. l.). — mondja Hartvikról, és megállapítja, hogy e jelenet forrása ugyanaz a Nagy Szt. Gergely-féle Szt. Bernát életrajz, amelynek hatását másutt is ki tudta mutatni Hartvik művében.

Úgy látjuk, nem feltétlenül kell a két hely kapcsán Hartvik elsőbbségét feltételeznünk. Könnyen elképzelhető ui., hogy az Imre-legenda írója maga alkotta elbeszélésének csodás részletét, súlyosítva egy kronológiai melléfogással is (Eusebius a XI. sz.-ban). Továbbá el tudjuk gondolni, hogy Hartvik, aki művelt és racionális ember volt, ezt a „valószínűtlen” csodát mérsékelte a maga egymondatos közlésévé, talán épp a Benedek-vita segítségével. Ezzel szemben sokkalta nehezebb hinnünk, hogy Hartvik józan közlését később változtassa meg és színezzék ki valószínűtlen elemekkel egy másik legendairól. — A *carta sigillata* említése ugyancsak nem túl korai a XII. század első évtizedében, hiszen egy 1093 körül kelt oklevél (PRT VIII. 590) vagy Kálmán 1111-es és 1113-as oklevele is ismer megpecsételt, pecséttel hitelesített *chartát*, *sigillum* pedig szerepel már 1055-ben, 1091-ben, az első esztergomi zsinat határozataiban vagy a zsidókról hozott capitulumok szövegében, kapcsolatosan az oklevél megerősítésével. A *cancellarius* legendabeli előfordulása sem kényszerít a legendát kb. 4 évtizeddel későbbre helyeznünk. Elképzelhetetlen-e, hogy egy író a XII. század elején, amikor tehát az ország már egy évszázada élénk kulturális kapcsolatban állt Nyugattal, ismerjen és használjon olyan terminust, amelynek tőlünk nyugatra való meglétéről akár királyi, akár pápai, akár káptalani kancelláriával kapcsolatban, lehettek alapos értesülései? — Csóka több lapot szentel annak bizonyítására is, hogy az Imre-legenda közelebb áll Hartvik szövegéhez, mint a Hartvik előtt írt nagyobb István-legendához, tehát Hartvik nycmán készült (214—216. l.). Mi a szövegegyeztetés módszerének nem tulajdonítunk túl nagy jelentőséget; ha mégis bizonyító erőt látunk

benne, csak akkor tesszük ezt, ha a párhuzamok minden kétségünket eloszlatják. Ezúttal azonban nem oszlatnak el minden kétséget, hiszen az idézett Hartvik-helyek egy része lényegében megegyezik a nagyobb legenda szövegével, s így nem szolgáltatnak bizonyítékot arra nézve, hogy melyiket használta „forrásul” az Imre-legenda írója. (SRH II. 403, 8—9=379, 2—3; 405, 29—30 és 406, 1—2=380, 21—23; 412, 3—5=383, 12; 427, 22=390, 29.)

Csóka könyvének imponáló apparátusát és bőséggel adott filológiai elemzéseit fölösleges lenne ilyen részletkérdésekkel elhomályosítani; olyan sok újat hoz ez a monográfia, annyira megváltoztatja a hagyományos szemléletet, hogy az egyes tényeken való vitázás lényegtelennek látszhatik. — Ehelyett inkább arra a kérdésre vonatkozólag vesszük vallótára a könyvet, hogy a *szövegösszehasonlítás mint módszer* mennyiben jogosult; hogy lehet-e várni tőle kielégítő eredményeket; hogy nem rejt-e magában olyan veszélyeket, amelyek még a legfelkészültebb kutatót is tévútra csábíthatják.

Módszeréről így nyilatkozik a szerző: „Munkánk folyamán főleg a *szöveg- és stíluskritikai módszert* alkalmazzuk. Elsősorban annak segítségével igyekszünk megállapítani az egyes művek forrásait, azok egymással való összefüggését, szellemi és társadalmi környezetét s kiletét.” Alább pedig: „Hogy a szöveg- és stíluskritikai módszer veszedelmeit lehetőleg kikerüljük, tudatosan törekszünk arra, hogy a stíláriis egyezések, kifejezésbeli mefelelések mellé komoly értékű *tárgyi bizonyítékokat, tartalmi vonatkozásokat* állítsunk” (6. l.). Csóka az itt lefektetett alapelveket mindvégig hűen követte, talán csak annyi engedelményt téve, hogy a szöveg- és stíluskritikai módszernek nemcsak elsőbbséget, hanem feltétlenül döntő szerepet juttatott. Vonatkozik ez elsősorban az idézett szövegpárhuzamok *nagy számára*. Aki olyan fölényes ismeretekkel rendelkezik a középkor irodalmának világában, természetszerűen ontja magából a hivatkozásokat, allúziókat éppúgy, mint a döntő szövegegyezéseket; így észrevétlenül nő, dagad az anyag, és a hivatkozások mennyiségi ereje — úgy tűnik fel — szinte átcsap minőségivé. Ezzel együtt nehezen azonban a könyv olvasása, és válik terhessé a két-, olykor három- és négykolumnás párhuzamok összemérése. Nem lett volna sokkal gazdaságosabb eljárás e „bizonyítékok” megrostálása, hogy csak az maradjon, ami *feltétlenül bizonyít* is? Mert — hogy néhány példát idézzünk — mennyiben bizonyítja a *beneficium praestare* közös előfordulása azt, hogy Hartvik volt írója a Monte Cassino-i apáthoz küldött 1091-es levélnek? A *beneficium* eléggé sűrűn előfordult liturgikus és jogi szövegekben, a *praestare* pedig egyik leg-

gyakoribb igéje a liturgiának, így tehát *bármely* papi scriptor használhatta, akit e fontos levél fogalmazásával megbíztak. (161. l.) — Ugyanennél a műnél maradvá: kétségtelen bizonyítéka-e Hartvik szerzőségének az *apostolicus* előfordulása legendájában és az 1091-es levélben? Igaz, legendáinkban ez a szó Hartvikén kívül nem használatos. De ne tudhatta volna egy királyi klerikus Szt. László idejében a pápának ezt a titulását? László I. törvénykönyvének 3. pontja „domini *apostolici* paternitas”-t említi. A *Micrologus*ban többször is előfordul: „omnes *apostolicos* a beato Petro usque ad *Simplicium*”; „iuxta sententiam huius *apostolici*”, de recitálták a miseszövegekben is: „dominum *apostolicum*, episcopos et abbates” (Pray-k. 105v), „*apostolicum* nostrum N., quem ecclesie tue preesse voluisti” (uo. 107v—108). Vagy talán a Pray-kódex összeállításáig e szövegek ismeretlenek voltak? (161. l.) — Érdemes volt-e foglalkozni az Intelmekben előforduló *senator* szóval Thancmar szerzőségének bizonyítékaként? A szó ugyanis nem minősíthető „a középkori magyarországi latinságban alig szereplő”-nek (88. l.), és Thancmar Bernward-életrajzában sem fordul elő, csupán a vele azonos tőből származó *senatus*. Ha viszont magyarországi rokonait keressük, rábukkanunk a *senatusra* István I. törvényének 14., 15., 31. és II. törvényének 2. fejezetében. Persze föltételezhetjük, hogy ezek írásba foglalója is Thancmar volt... — Lehet-e Szt. Adalbert búcsúbeszédének (Canaparius-féle életrajz) nyomát meglátunk Gellért-legendáinkban a *fratres*... *scitote*, ill. *fratres*... *scitis* fordulat alapján? (295. l.) — Ki kell-e emelni ugyanennek a Canapariusnak az ismeretét egyfelől Hartvik részéről (181. l.), másfelől a nagyobb Gellért-legendá szerzője részéről (295. l.) csak azért, mert mindkettőben megtalálhatjuk az *archanum* szót? Ha a szó használata valószínűsíti is, hogy Hartvik Canapariustól vette, miért ne vehette volna a Gellért-szöveg írója Hartviktól, akit amúgy is bőségesen felhasznált? — Szabad-e következtetést levonnunk az Imre-legendá „ut ex utraque regali *linea* regis *posteritas* succederet” mondata és a minden körülmények között korábbi kis István-legendá „duximus *posteritatis* transmittere. Nec... grammaticorum *lineas*” szövegezésének azonos szavaiból? Hogy az Imre-legendá írója ismerhette az István-legendát, nem érdemel bővebb bizonyítást; hogy épp ebben a szöveg-részben hatott volna rá, teljesen valószínűtlen és nem is lényeges: az *utódok* illetve az *utókor* egészen más vonatkozásban szerepelnek a két idézett helyen, nem is beszélve a *leszármazási ágról* és a grammatikusok *szabályairól*! (217. l.) — A bencés Regula középkori irodalmunkon lemérhető hatására alább még visszatérünk; ezúttal csak két olyan helyre

szeretnénk rámutatni, ahol Csóka feltűnőnek minősíti a Regula és az Intelmek egyezését. 23. l.: „A «pro certo scire» kifejezés oly ritkán fordul elő, hogy Du Cange szótára... nem is tartalmazza.” Ehhez annyit jegyezhetünk meg, hogy Du Cange *Glossarium*a bizonyára tartalmazná abban az esetben, ha a kifejezés csakugyan — mondjuk — a Regulában bukkant volna föl először, s fontos műkifejezés lenne. Szerzője azonban bizonyára ismerte már Liviusból (pro certo scire: 25, 10), Ciceróból (pro certo habere: Att. 10, 6; pro certo dicere: Brut. 3) vagy Sallustiusból (pro certo credere: Cat. 15), s így meg volt győződve a kifejezés általánosabb ismeretéről és használatáról. — Az Intelmek 2. fejezetében fordul elő az *augmentum capiat — detrimentum patitur* ellentétpár. Csóka rámutat ugyan a *detrimentum patitur* szentírasi származására, de hozzáfűzi: „Ezt fejlesztette ki Szt. Benedek ellentéppárrá: «*augmentatio — detrimentum*» s már így jelent meg az Intelmekben” (24. l.). Mi ezzel szemben nem így, hanem abban a *rövidebb formában* látjuk megjelenni, ahogyan Szt. Pál leveleihez írt és Ambrosiusnak tulajdonított kommentárban is *már mint ellentétpár* olvasható: in II. Thess. 2, 12: „*augmentum fidei faciunt, non detrimentum*”, vagy in Phil. 2, 26: „non ad *detrimentum*... sed ad *augmentum*”. — A párhuzamok halmozása olyan tévedésre is vezethet, ami nyilván nem volt a Szerzőnek sem szándékában. Így vélte fellelni Anonymus „transire *annem* Temes” frázisának megfelelőjét a nagy Gellért-legendá egyik helyén. Ez a hely a SRH II. 491. lapján így olvasható: „in *omni* Canysa”, és az Index is *locus*nak minősíti Kanizsát. Nyilván véletlen elnézés révén vált belőle in *amni* Canysa a könyv 297. lapján, és lett bizonyítékká a két szöveg „nagy hasonlóságának”.

Adalékaink, melyekből talán kissé sokat is soroltunk fel, nem a könyv vitathatatlan érdemeit akarják csorbítani, csupán az adatok kellőbb megrostálásának szükségességére kívánják felhívni a figyelmet. Azt a vonatkozást, amelyek elsősorban a Regula révén kapcsolja a magyarországi középkori irodalmat a bencés „világirodalomhoz”, ezek az észrevételek alig érintik. Azt sem vitatjuk — nehéz is volna vitatnunk —; hogy ennek a kapcsolatnak hazai ápolója és központja Pannonhalmá volt. A bencés művelődés részben a rend elterjedtsége, részben magas kulturális színvonalá következtében — közvetlenül vagy közvetve — döntő befolyással volt az egész középkori kultúrára; ennek bizonyítékait látjuk bőségesen dokumentálva Csóka könyvében, egybehangzóan „A magyar irodalom története” I. kötetének (Bp. 1964.) megállapításaival (36. és 47. l.).

Legföljebb egy kérdés merülhet fel: *közvetlenül* vagy *közvetve*? A bencés Regulának oly általános ismerete, amelyre Csóka is

utalt, és a bencés irodalmi termékeknek az olvasottsága fölveti azt a kérdést, hogy vajon minden esetben egy-egy mű *közvelten* ismerete és használata volt-e oka a nyelvi, stílári, szövegszerű hatásnak? Nem bonyolultabb-e a folyamat annál, mint amit Csóka megrajzolt? Egyáltalán: alkalmas-e a filológiai módszer annak meghatározására, hogy mikor van dolgunk közvetlen műismerettel, és mikor egyszeres vagy esetleg többszörös áttétellel? — Rokon ezzel, mégis némileg más természetű kérdés: nem rendelkezett-e a középkori világi papság olyasféle szabályzattal, mint amilyen a szerzetesek számára a Regula volt? Más oldalról vetve föl a kérdést: létezett-e a Szentírásos és a liturgikus könyveken kívül olyan általánosan elterjedt írásmű, amelynek ismeretét a középkori világi papság köreiben fel kell tételeznünk, és amelynek ugyanúgy kimutathatók a nyelvi-stílári nyomai középkori szövegeinkben, mint a bencés szövegekben a Reguláé? Ha a kérdést így vetjük fel (és ez igen lényeges!), akkor valószínűleg nem kell válaszolnunk: szöveg- és stílusvizsgálattal valószínűleg nem mutatható ki ilyen más, szabályzat jellegű mű ismerete a középkor eme szakaszában. Csóka biztos anyagismerete és bőségsnél is bőségesebb szövegelemzése nem hagynak kétséget afelől, hogy *valóban Szt. Benedek Regulájának nyelve és szelleme* hatott minden elemzett műben. — Gyökeresen más azonban a válaszunk az első kérdésre: *igenis létezett* olyan regula, amelyik a világi papság életét bizonyos mértékben, a *kanonokokét* pedig teljes mértékben szabályozta: *Szt. Chrodegang regulája*, amelynek használatát VIII. századi első megfogalmazása után 817-ben az aacheni zsinat Amalarius átdolgozásában az egész frank birodalomra, a II. Miklós pápa (1059—61) idején tartott lateráni zsinat az egész egyházra kiterjesztette. Ennek a regulának Magyarországon is ismert voltát Békefi R. igazolta: „A szent László korabeli esztergomi zsinat . . . három esetben (5., 27. és 56. fej.) egyenesen hivatkozik — ha nem nevezi is meg — Chrodegang szabályzatára. Világos jele, hogy ez nálunk is közérvényű volt” (A magyarországi káptalanok megalakulása és szent Chrodegang regulája. Bp. 1901. 24. l.) — tegyük hozzá: bizonyára már az első káptalanok megalakulása óta. — Ha mármint bizonyított a kanonoki regula ismerete Magyarországon, fölvehetjük azt a kérdést is: *milyenek nyelvi-stílári sajátosságai?* — Bár módszertani kritikánknak talán legfontosabb pontjához érkeztünk, bevalljuk, hogy erre a kérdésre csak hosszabb filológiai vizsgálat után mernénk a magunk nevében válaszolni. Elképzelhetetlennek tartjuk ezzel szemben, hogy Csóka J. Lajos föl ne vette volna a kérdést, s *magában* el ne döntötte volna. Mivel azonban, nyilván terjedelmi okok

miatt, a könyvében ezzel a problémával egyáltalán nem foglalkozik, kénytelenek vagyunk — ha már fölmerült a kérdés — régiebb tekintélyek alapján megválaszolni. „Chrodegang úgy tervezte, hogy a papsága szerzetes módra együttéljen” — írta Békefi (i. m. 5. l.). — „Egész természetes tehát, hogy alapul szent Benedek reguláját választotta. Ezen csak annyit változtat, amennyit a dolog természete és a viszonyok követeltek. Így azután elmondhatjuk, hogy szent Benedek regulája nemcsak a szerzetes, hanem a világi papság jórészenek is *törvénykönyve* lett.” A Migne-féle Patrologia Latina Luc D’Acherynek, a XVII. század jeles bencés történészenek korábbi redakciója alapján közli a Chrodegang-regula szövegét (89, 1055—1096); ugyanitt olvashatjuk az ő megállapítását, melyet fordításban ide iktatunk: „Chrodegangnak annyira lelkébe és elméjébe ivódott szent Benedek regulája, hogy a kanonokok számára készítenő törvényei megalkotásakor magáévá tette annak szavait, mondatait, periódusait, sőt egész fejezeteit . . .”

Talán túlságosan is hosszan időztünk Csóka J. Lajos könyvének első két részénél, holott tulajdonképpen tárgyával, a *történeti irodalom* kialakulásával csak a harmadikban foglalkozik. A könyv első felét kitevő részek azonban nagyon is a tárgyhoz tartoznak. Utaltunk már arra, hogy a bencés szellemiség hatása sokkal jobban lemérhető legenda-irodalmunkon, mint történetírásunkon. Ha tehát a szöveg- és stíluskritikai módszer segítségével sikerül bizonyítani a legendák bencés, túlnyomó többségükben pannonthalmi származását és sikerül tisztázni kronológiájukat, akkor a legendáknak a történeti irodalomra gyakorolt hatásából, illetve a nyelvi-stílári és tárgyi érintkezésekből megrajzolható a történeti irodalom kialakulásának képe is. Minthogy pedig Csóka — nem „a priori”, hanem „a posteriori” kialakult — eredményei szerint a XIII. század közepéig a történeti műveket is bencések írták, elsősorban pannonthalmiak (6—7. l.), ezzel igazolta annak helyességét is, hogy oly sok teret szentelt a bencés hatás stílári vonatkozásának kiderítésére. (E helyt utalunk rá, hogy — mivel a szerző a történeti irodalom XI—XIV. századi kialakulását, nem pedig a pannonthalmi scriptorium történetét akarta taglálni a könyvében — őszintén fájjaljuk olyan fontos történeti íráskor elemzés, sőt szinte említés nélkül maradását, mint *Rogierius* váradi főesperes *Carmen miserabile-je* vagy a domonkánus *Ricardus* *Relatio-ja*.) — Nézzük meg ezek után, mint sikerült megoldania a szerzőnek könyve fölciklítését, egyszersmind középkori irodalomtörténetünk *cruxát*: a krónika- és gestaszerkesztések kialakulását az eltűnt, de nyomaiban mégis kimutatható

őskrónika és Szt. László-kori Gesta elhatárolását, korhoz kötését.

A harmadik rész első fejezetei igen tanulságosan mutatják be azokat a nyugati történetírókat, akik a magyarság őstörténetének és XI. század eleji történelmének írásos megrajzolásában közvetlen forrásai voltak vagy lehettek meginduló hazai történetírásunknak. — Történetírásunk kezdeti központja természetesen éppúgy Pannonhalma volt, mint hagiografikus irodalmunké. Rendkívül meggyőző és szuggesztív bizonyítékai vannak a XI. század 60-as éveiben írott *Chronica Hungarorum* megléte és tartalmi elhatárolása mellett (amelyet azután ugyanott folytattak a XII. sz. folyamán is). Tartalma felölelte a 970-es évektől az 1060-as évekig a magyarság történetét, tehát a kereszténység kezdeti szakaszát. Ez a krónika nem tartalmazhatta, Csóka szerint, a magyarság kialakulásáról és „pogány” őstörténetéről szóló fejezeteket, mert közvetlenül a pogány-lázadások után elképzelhetetlen egy ilyen, a „pogány” ősoket dicsőítő krónika létrejötte. Mi ezzel szemben úgy véljük, hogy a Vata-féle utolsó lázadás leverése és ezzel a feudális társadalomnak végre megiszilárdítása nem csorbult volna sem eredményeiben, sem ideológiájában, eme krónika-részek megírása révén. Úgy hisszük viszont, hogy a „lovag” Szt. László királynak és környezetének a rajza kissé elromantizálódott Csókánál ahhoz, hogy meggyőzően bizonyítsa: csakis az ő idején, sem előbb, sem később nem készülhetett az a *Gesta Ungarorum*, amelyik már tartalmazta a pogány-kori magyarság történetét (399. l.). Ennek a nem nagyon megalapozott nézetnek a nevében veti el azután Horváth J.-nak azt az elképzelését, hogy a *Gesta Ladislai regist* Kálmán-kori szerző alkotta. További érvei — hogy ti. a budai minorita „de gestis eiusdem” utalása nem erre a Gestára, hanem a László-legendára vonatkoznak; továbbá hogy az Imre-legendá nem Kálmán-kori, tehát a XII. sz. első évtizedében még nem lehetett forrásként használni — részben a már fentebb mondottak alapján revízióra szorulnak.

Ismét csak meggyőző és logikus Csóka bizonyítási eljárása az *Álmos-ág* uralkodása idején virágzásnak indult történeti irodalom kikövetkeztethető nyomainak elemzésében. Lényeges pontja e kérdés megoldásának, hogy — szerinte — csakis ekkor, Kálmán után alakulhatott ki és kaphatott hangsúlyt az időnevelés elve, vagyis Salamonnal szemben Géza és László uralomhoz való joga, míg korábban, Kálmán alatt, szigorúan átértékelték a XI. század időnevelésén alapuló jogrendjét, kiegészítve a „szent korona-tan” kezdeti formájával és a legitimitás elvével. — Hangsúlyozzuk: a szerző bizonyítékainak aprólékos és pontos alkalmazása, világos okfejtése

azt a meggyőződést keltik bennünk, hogy itt nagyon átgondolt, szilárdan megalapozott fejezetekkel van dolgunk. A problémákör persze bonyolult és rendkívül nehéz. Sokkal nehezebb valamit biztosra állítani, mint a korábban, másoktól valószínűsített nézeteket megcáfolni. Ahhoz, hogy Csóka most vázolt eredményeit fölepíthesse, le kellett bontania a tudományban korábban készült, saját eredményeivel ellenkező elméleteket. Ezt a munkát a függelékben végzi el; részletes és meggyőző cáfolatát adja mind a „Szt. István legkorábbi életírata” elméletének, mind a Hóman-féle „Szt. László-kori Gesta” létének. — Éppen azért, mert Csóka meggyőzően vitázik és bizonyos elméletek tarthatatlanságát kétségtelenül tudja bizonyítani, hiányoljuk, hogy Gerics József könyve (Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezés-rendjének problémái. Bp. 1961.) III. fejezetének nem szentel elég figyelmet akkor, amikor saját elméletét előadja a Kálmán- és Álmos-ág-kori történetírásra vonatkozólag. Gerics elmélete röviden a következő: Kálmán idejében dolgozták ki a korona-tant, ezzel karöltve azonban az időnevelés elvének hódoltak, hiszen Kálmán már csak a saját uralma érdekében is szükségét érezte a Béla-ág uralmának jogosultságát bizonyítani. Ennek a Kálmán alatt kialakult jogi elvnek az átértékelése az Álmos-ággal indult meg, de legelőtöbben III. Istvánnak volt arra szüksége, hogy a legitimitás elve alapján álljon. (107. skk.)

A XII. századi történeti irodalom vizsgálata során szükségképp szembe kell néznie minden kutatónak az utóbbi években is hevesen vitatott, de annál népszerűbb Anonymus-kérdéssel. Nem csodálkozhatunk, ha Csóka J. Lajos is igen sok teret szentel a kérdéskör meglepetésül, ha a Gesta szerzőjét egy XII. század derekán élt pannonhalmi bencés szerzetesben véli megjelölhetni. Érvelése, gondolatmenete rendkívüli figyelmet érdemel, ráadásul olyan szempontokat is érvényesít (bencés monostorok a „hönfoglalók” leszármazottainak birtokain, Pannonhalma és a Pannonhalmának adott 1102. évi pápai oklevél ismerete), amelyeket az ezutáni kutatás többé nem kerülhet meg. Mi ennek ellenére is szívesen lemondanánk e fejezet méltatásáról, hiszen már megjelenése pillanatában túljutott rajta a kutatás. A könyv kolofonjának tanúsága szerint kézírata 1966. szeptember 9-én került a nyomdába; márpedig az ItK 1966. évfolyamában, még az év első felében napvilágot látott két olyan tanulmány, amely — véleményünk szerint — véglegesen eldöntötte a legfontosabb problémákat: Horváth J. P. *mester és műve* című dolgozata (1—52; 261—282. l.) és Sólyom K. *Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához* című tanulmánya (54—83. l.).

Horváth munkájának futólagos ismeretéről tanúskodik ugyan egy jegyzete, alaposabban azonban aligha tanulmányozta, máskülönben nem kérné számon P. mester püspöki címét! (451. l. 187. jz.), Súlyomét azonban szemmel láthatóan nem méltatta figyelemre. Mivel tehát lemondott Horváth és Súlyom elméletének bírálatáról, ezúttal mi is lemondunk nézeteik szembesítéséről, s csupán egy-két kisebb részletet veszünk szemügyre, amelyek azonban fontos bizonyításként szolgálnak Csóka gondolatmenetében.

A szerző teljes bizonyossággal állítja azt, hogy Szilágyi Lorándnak az a törekvése, hogy P. mester működését a XII—XIII. század fordulójára helyezze, részben önmagában hordozta, részben Horváth J. stílusvizsgálatainak eredményében kapta meg cáfolatát. Állításának főként ez utóbbi fele kelthet meglepetést azokban, akik Horváth könyvét és azóta megjelent, most idézett tanulmányát ismerik. Való igaz: problémát látott abban hogy a III. Béla-kori kancelláriai stílus és az anonymusi rimés próza közötti különbségek nem könnyen magyarázhatók meg; azt is bebizonyította, hogy P. mester nem lehet azonos Szilágyi jelöltjével, Péter esztergomi préposttal — az azonban nem áll, amit a szerző ír róla: „Szilágyi állítását és általában III. Béla korabeliségét ... támadta meg Horváth J. — mégpedig igen nagy sikerrel.” (441. l.) — Keves bizonyító erőt találunk azokban a szöveg- és stílusösszehasonlítás alapján tett megállapításokban is, amelyekkel Csóka a Szilágyi-féle koncepciót, mintegy belülről támadja. Ezek közül az egyik legcsatánosabbat vesszük elő. „III. Béla kora ellen, illetőleg II. Béla és II. Géza kora mellett igen súlyos érv, hogy az Anonymus által igen gyakran, 24 esetben alkalmazott *primates* szó előfordulását Szilágyi csupán 1172-ig tudta kimutatni. Ha ugyanis a *primates* szó III. Béla uralkodása idejére már teljesen eltűnt az okleveles frazeológiából, akkor nehéz elhinni, hogy ezt a szót éppen III. Béla egykori jegyzője használta volna oly feltűnően nagy számban. Ugyanezt mondhatjuk a szintén főurat jelentő *nobilis* szóról is. Szilágyi szerint ezt a szót a »XII. század utolsó harmadáig általában még egyenlő értelemben használták a többi, főméltóságot jelentő kifejezésekkel«. Ám »III. Béla alatt a *nobilis* kifejezés ilyen értelemben többé nem használtatik». S íme, ez, a III. Béla idejére már régi értelmét veszített szó lett «a Gestának leggyakoribb kifejezése»...” (438. sk. l.) — Szeretnénk idézni most néhány olyan adatot, amelyek ezt a Szilágyi megállapításaira alapozott kijelentést megengatják. A PRT VIII. kötete a 273. sk. lapjain idéz egy 1135-re datált oklevelet, amelyről Erdélyi L. ezt írja: „a tatárjárás után, valószínűleg az 1249. évi szűcsi földosztás alkalmára ké-

szült”; és ebben az okiratban előfordul a *primates!* A *nobilis* („főúr”) szó XII. század utáni előfordulására több adatot is tudunk idézni. A III. Béla magyar király emlékezete 1186-ra datált, de később keletkezett hamis oklevelet közül (346. l.); ebben említettnek „múlti *nobiles* nostri regni”. Ugyanígy Smičiklasnál (II. 359. l.) egy 1200-ra keltezett későbbi falsumban olvassuk: „*patris nostri et noster fidelis, nobilis* ... quem ortum de genealogia Ursinorum comitum et senatorum urbis romane ... agnovimus fore”. (Problémánk szempontjából indifferens, kinek a részére lett az oklevél kiállítva!) Vagy hivatkozunk a szerző által a XIV. századra keltezett nagyobb Gellért-legendára, amelyben ezt találjuk: „*nobiles et magnates*” (II. 494. l.), meg ezt: „*conventio nobilitium Pannonie*” (506. l.)? (Ez esetben meg kell kérdeznünk: csakugyan bizonyítható-e a Gellért-legendá minden részéről, hogy a XIV. században íródott?) De talán a legmeggyőzőbb cáfolatot az az oklevél szolgáltatja, amelyre Súlyom K. többször is hivatkozik tanulmányában: II. András 1217-ben kelt oklevele ama Péter győri püspök számára, akiről Súlyom oly meggyőzően bizonyította P. mesterrel való azonosságát. Ez a diploma többek között ezt mondja: „*P. episcopus, dilectus et fidelis noster inter ceteros nobiles et primates regni nostri fideliter ... servivisset.*” (i. m. 71.; kiadva: ÁUO VI. 383)—Valóban: e két szó „III. Béla uralkodása idejére már teljesen eltűnt az okleveles frazeológiából”... Meghalt, de 1217-re feltámadott! És a *primates* élt még Mátyás király, sőt Szerémi idejében is...

Természetes, hogy azok a fejezetek, amelyek számunkra nem hagynak kétséget, amelyek egy-egy „telitalálattal” szinte egy csapásra megoldani látszanak régóta vitatott kérdéseket (ilyen Csókának a *Hun Történettel* kapcsolatos felfedezése és bizonyítási eljárása), aránytalanul kevesebb helyet kapnak ismertetésünkben, mint a vitatottak. Elismerjük, hogy félrevezető és kissé talán *méltatlan is lenne*, ha elhallgatnók, mi mindent tanulhatunk ebből a könyvből, és ha valaki a felsorakoztatott *konkrét kifogásainkat általánosítaná*. Az az egyetlen, a könyv általános egészére vonatkozó kritikánk is, amit a bencés és a kanonoki regula viszonyával kapcsolatban mondtunk, úgy értendő, hogy *e két regula-szöveg pontos egybevetése után és a bencés regula Chrodegang-féle szabályzatba át nem került szövegrészeinek elkülönítése után* újra el kell végezni a pontos szöveg-egybevetést forrásainkkal, és a sok (megítélésünk szerint mintegy 30—40 százaléknyi) gyengébb allúzió és a kritikát nem mindenben kiálló szövegpárhuzamok elhagyásával kell megkísérelni *e tanulságos és gazdag szintézis megalkotását*.

Boronkai Iván